

ਅਮਰਜੀਤ ਚੰਦਨ

.....

ਵਿਛੋੜੇ ਦਾ ਸਾਕਾ

ਨਦੀਆ ਵਾਹ ਵਿਛੁੰਨਿਆ ਮੇਲਾ ਸੰਜੋਗੀ ਰਾਮ॥ - ਆਸਾ ਮਹਲਾ ੧

ਹੱਥੀ-ਵਾਹੀਆਂ ਦੇ ਤਸਵੀਰਾਂ ਦਿਨ-ਰਾਤ ਮੇਰਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਕ ਤਾਂ ਹੈ, ਪ੍ਰਾਣ ਨਾਥ ਮਾਗੋ ਦੀ ਬਣਾਈ **ਫੇਅਰਵੈੱਲ** ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਹੈ, ਅਮ੍ਰਿਤਾ ਸ਼ੇਰਗਿਲ ਦੇ ਭਾਣਜੇ ਵਿਵਾਨ ਸੁੰਦਰਮ ਦੀ **ਦੀ ਸ਼ੇਰਗਿਲ ਫੈਮਿਲੀ**। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਦਾ ਇਸ ਸਦੀ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਨਾਲ ਨੇੜੇ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੈ।

ਮੈਂ ਹੁਣ **ਫੇਅਰਵੈੱਲ** ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਇਹ ਤਸਵੀਰ ਗੁੱਜਰਖਾਨ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਦੀ ਹੈ। ਦੂਜੀ ਵੱਡੀ ਜੰਗ ਦਾ ਵੇਲਾ ਹੈ ਤੇ ਫ਼ੌਜੀ ਲਾਮ 'ਤੇ ਚੱਲੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਡੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਪਿਆ ਚਿਬ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਲੋਕਗੀਤ ਭਰੇ ਪਏ ਹਨ। ਇਹ ਤਸਵੀਰ ਮੈਂ ਜਦ ਪਹਿਲਾਂ ਪਟਿਆਲੇ ਯੂਨੀਵਰਸਟੀ ਵਿਚ 1968 ਵਿਚ ਦੇਖੀ ਸੀ, ਤਾਂ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਭਰ ਆਈਆਂ ਸਨ। ਏਨੇ ਸਾਲਾਂ ਮਗਰੋਂ ਮੈਂ ਇਹਦੀ ਗੱਲ ਕਰਕੇ ਦਿਲ ਦਾ ਭਾਰ ਹੌਲਾ ਕਰਨ ਲੱਗਾ ਹਾਂ।

ਜਿਹਲਮ ਤੇ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਦੇ ਵਿਚਾਲੇ ਵਸੇ ਕਸਬੇ ਗੁੱਜਰਖਾਨ ਦੇ ਜੰਮਪਲ ਪ੍ਰਾਣ ਨਾਥ ਮਾਗੋ (1922-2006) ਨੇ ਇਹ ਤਸਵੀਰ 1945 ਵਿਚ ਬਣਾਈ ਸੀ, ਜਦ ਇਹ ਬੰਬਈ ਦੇ ਸਰ ਜੇ. ਜੇ. ਆਰਟ ਸਕੂਲ 'ਚ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਪੁਰਾਣੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਮਿਨੀਏਚਰ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਹੈ; ਮੋਟੀਆਂ ਛੁਹਾਂ ਵਾਲੇ ਤੇਲ-ਰੰਗਾਂ 'ਚ ਕਈ ਗੁਣਾ ਵੱਡੀ ਕੀਤੀ ਹੋਈ - 3 x 4

ਫੁਟ। ਪਹਿਲੀਆਂ ਵਿਚ ਚਿਤਰੇ ਇਸ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ, ਕਾਮ ਤੇ ਮਿਥਿਹਾਸ ਚਿਤਰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਪ੍ਰਾਣ ਨਾਥ ਨੇ ਇਸ ਤਸਵੀਰ ਵਿਚ ਰਵਾਇਤ ਤੋੜਕੇ ਸਮਾਜੀ ਤਵਾਰੀਖ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਫਲਸਫੀ ਰੋਲਾਂ ਬਾਰਤ ਆਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤਸਵੀਰ ਦਾ ਨਾਂ ਜਾਂ ਤਰਸ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਰੱਖੀਦਾ ਹੈ, ਜਾਂ ਉਹਨੂੰ ਉਚਿਤਾ ਲਈ, ਮਨਤਕ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ। ਇਹ ਤਸਵੀਰ ਏਨੀ ਮੂੰਹੋਂ ਬੋਲਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹਦਾ ਨਾਂ ਚਿਤਰੇ ਨੇ ਨਾ ਵੀ ਰੱਖਿਆ ਹੁੰਦਾ, ਤਾਂ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੈਣਾ। ਪਰ ਸ਼ਾਇਦ ਤਰਸ ਘਟ ਜਾਗਣਾ ਸੀ। ਜਦ ਮੈਂ ਇਹ ਤਸਵੀਰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਦੇਖੀ ਸੀ, ਤਾਂ ਦੋ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਸਤਿ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਬੁਲਾ ਰਿਹਾ ਮੁੰਡਾ ਮੈਨੂੰ ਅਪਣਾ-ਆਪ ਲੱਗਾ ਸੀ। ਪ੍ਰਾਣ ਨਾਥ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਹ ਮੁੰਡਾ ਅਪਣਾ-ਆਪ ਹੀ ਲੱਗਦਾ ਹੈ।

ਤੀਜੇ ਤੇ ਚੌਥੇ ਦਹਾਕੇ ਵਿਚ ਗੁੱਜਰਖਾਨ ਸਟੇਸ਼ਨ 'ਤੇ ਐਸੇ ਸਾਕੇ ਆਮ ਵਾਪਰਦੇ ਸਨ। ਸ਼ਾਇਦ ਹਰ ਦਰਸ਼ਕ ਨੂੰ ਇਸ ਮੁੰਡੇ ਨਾਲ ਇਹ ਸਾਂਝ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦੀ ਹੋਵੇ। ਮਰਦ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਤੋਂ ਇਹ ਮੁੰਡਾ ਕੇਂਦਰੀ ਬਿੰਦੂ ਹੈ ਤੇ ਔਰਤ ਦਰਸ਼ਕ ਨੂੰ ਫੌਜੀ ਦੀ ਭੈਣ ਨਾਲ ਸਾਂਝ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦੀ ਹੋਣੀ ਹੈ। ਇਸ ਮੁੰਡੇ ਨੇ ਪਿੱਛੇ ਇਕੱਲਿਆਂ ਰਹਿ ਜਾਣਾ ਹੈ; ਫੌਜੀ ਨੇ ਵਿਛੋੜਾ ਦੇ ਕੇ ਚਲੇ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਕੀ ਵੱਡੇ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਕਿ ਬੱਚੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵਧ ਦੁੱਖ ਝੱਲਦੇ ਹਨ? ਉਹ ਵਿਛੋੜਾ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲਦੇ। ਉਹ ਬੇਜ਼ਬਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਾਡੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਜਿਹੜੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਮੱਤ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਇਹ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਆਏ-ਗਏ ਨੂੰ ਸਤਿ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਬੁਲਾਈਦੀ ਹੈ; ਐਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਦੋ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ। ਬੱਚੇ ਵਾਸਤੇ ਸਾਸ਼ੀਕਾਲ ਬੁਲਾਉਣੀ ਕੋਈ ਸੌਖੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਪਰ ਜੇ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਉਹਦਾ ਬਹੁਤ ਸਕਾ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਉਹਦੇ ਦਿਲ ਦਾ ਤੇ ਬੂਠੇ ਪੈਂਦੇ ਕਰ-ਪੈਰਾਂ ਦਾ ਹਾਲ ਪੁੱਛਿਆਂ ਵੀ ਨਾ ਜਾਣੀਏ। ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਮੈਨੂੰ ਜਦ ਛੱਡ ਕੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਸਾਸ਼ੀਕਾਲ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੁੰਦਾ ਸੀ - ਜਾਓ, ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਬੋਲਣਾ। ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਛੱਡ ਕਿਉਂ ਚੱਲੇ ਹੋ? ਮੇਰਾ ਹੋਰ ਕੌਣ ਹੈ? ਤੇ ਜਦ ਉਹ ਪਰਦੇਸੋਂ ਆਏ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਸਾਸ਼ੀਕਾਲ ਬੁਲਾਈ ਦੇ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ, ਜਿਹਦਾ ਮਤਲਬ ਸੀ - ਤੁਸੀਂ ਆ ਗਏ! ਸੱਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। - ਗਰਮੀਆਂ 'ਚ ਕੋਠੇ 'ਤੇ ਸੌਣ ਲੱਗਿਆਂ ਮਾਂ ਪੂਰਬ ਵਲ ਤਾਰਿਆਂ ਵਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਕੇ ਮੈਥੋਂ ਅਖਵਾਉਂਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ - ਭਾਪਾ ਜੀ, ਆ ਜਾਓ...। - ਮੇਰਾ ਕੋਈ ਮਿਤਰ ਜਾਣ ਲੱਗਾ ਮਖੌਲ ਨਾਲ 'ਛੋਟੀ ਸਾਸ਼ੀਕਾਲ' ਆਖਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਵੱਡੀ ਸਤਿ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਆਖੀ ਸੀ, ਤਾਂ ਮੈਥੋਂ ਕੁਛ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬੋਲਿਆ ਗਿਆ।

ਫ਼ੇਅਰਵੈੱਲ ਤਸਵੀਰ ਲਾਮ 'ਤੇ ਚੱਲੇ ਫੌਜੀ ਦੀ ਹੀ ਤਸਵੀਰ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਪਰਦੇਸੀ ਕਮਾਈ ਕਰਨ ਗਏ ਹਰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਹੈ। ਇਹ ਅਟੱਲ ਹੋਣੀ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਹੈ। ਇਹ ਜਗ ਰੇਲ ਦਾ ਟੇਸ਼ਣ ਹੈ ਤੇ ਗੱਡੀ ਮੌਤ ਦਾ ਵਾਹਨ। ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਅਪਣੇ ਬੁੱਢੇ ਪਿਉ ਦੇ ਪੈਰੀਂ ਹੱਥ ਲਾ ਕੇ ਹਟਿਆ ਹੀ ਹੈ। ਪਿਉ ਤੇ ਮਾਂ ਦਾ ਅਸੀਸ ਵਾਲਾ ਹੱਥ ਹਾਲੇ ਵੀ ਹਵਾ 'ਚ ਅਟਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤੇ ਹੁਣ ਪੁਤ ਮਾਂ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਨੂੰ ਹੱਥ ਲਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਇਸ ਪਲ ਨੂੰ ਚਿਤਵਦੀ ਕਈ ਵਾਰ ਰੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਹੁਣ ਦਾ ਪਲ ਤਾਂ ਕਹਰ ਦਾ ਪਲ ਹੈ। ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਦੇਖ ਮਿੱਟੀ ਵਲ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਪਰ ਸੱਚ ਕੁਝ ਹੋਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹਦੀ ਭੈਣ ਅਪਣੀ ਭਾਬੀ ਨੂੰ ਹੌਂਸਲਾ ਦੇ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਹਦੇ ਕਰ-ਪੈਰ ਜਵਾਬ ਦੇ ਗਏ ਹਨ ਤੇ ਬਾਏਂ ਬੈਠੀ ਹੈ ਮੱਥਾ ਫੜੀ। ਕੈਸਾ ਬੰਧੇਜ ਹੈ ਕਿ ਜਣੇ ਨੇ ਜਾਣ ਲੱਗਿਆਂ ਅਪਣੀ ਤੀਵੀਂ ਨੂੰ ਅੰਗ ਵੀ ਨਹੀਂ ਲਾ ਸਕਣਾ।

ਕੋਲ ਖੜੋਤੀ ਦੇ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ ਚੀਨ ਦੀ ਗੱਡੀ ...

ਟੇਸ਼ਣ 'ਤੇ ਜਲ ਬੱਤੀਏ ਜਿਵੇਂ ਮੇਰਾ ਮਾਹੀ ਖੜਿਆ ਉਵੇਂ ਵਾਪਸ ਕਰ ਗੱਡੀਏ

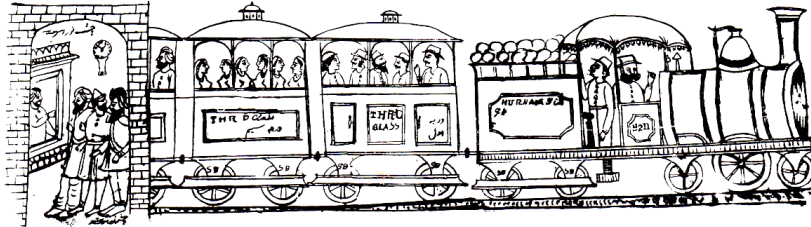
ਬਲਦੀ ਬੱਤੀ, ਉੱਚਾ ਪੁਲ ਤੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਭਰੇ ਘੜਿਆਂ ਦਾ ਛੱਤੜਾ ਗੁੱਜਰਖਾਨ ਰੇਲ ਟੇਸ਼ਣ 'ਤੇ ਹੁੰਦਾ-ਹੁੰਦਾ ਸੀ; ਪਰ ਪਿਛੋਕੜ ਦੀ ਕਿਲੇ ਵਰਗੀ ਕੰਧ ਤੇ ਦਰਵੱਜੇ ਖਿਆਲੀ ਹਨ, ਤਾਂ ਕਿ ਤਸਵੀਰ ਦਾ ਭਾਵ ਹੋਰ ਉਘੜ ਆਵੇ। ਅਸਤ ਹੋ ਰਹੇ ਸੂਰਜ ਨੇ ਸਾਰੇ ਮਾਹੌਲ ਨੂੰ ਹੋਰ ਉਦਾਸ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਛੇਤੀ ਹੀ ਹਰ ਕਿਸੇ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅੱਗੇ 'ਨੇਰੂ ਛਾ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਫੇਰ ਲੰਮੀ ਰਾਤ ਪੈ ਜਾਏਗੀ। ਮੌਜੂਦ ਦਾ ਵੇਲਾ ਬੜੀ ਦੇਰ ਲਈ ਮਨਫੀ ਹੋ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਲੰਘ ਗਏ ਤੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਵੇਲੇ ਦੇ ਦੋ ਕੱਸੇ ਹੋਏ ਸਿਰੇ ਰਹਿ ਜਾਣੇ ਹਨ। ਯਾਦ ਤੇ ਉੱਮੀਦ। ਏਸੇ ਰੱਸਾਕਸ਼ੀ 'ਚ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਜਿੱਤਦਾ।

ਇਹ ਸੂਰਜ ਅਸਤਣ ਵੇਲੇ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਹੈ - ਤ੍ਰਿਕਾਲ ਸੰਧਯਾ ਦੀ, ਜਦ ਤਿੰਨ ਵੇਲਿਆਂ ਦਾ ਮਿਲਾਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬੜਾ ਭਾਰਾ ਵੇਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਇਹ। ਤਸਵੀਰ ਵਿਚਲੇ ਫੌਜੀਆਂ ਨੇ ਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਫੌਜੀਆਂ ਨੇ ਲਾਮ ਟੁੱਟੀ 'ਤੇ ਘਰ ਮੁੜ ਆਉਣਾ ਹੈ, ਪਰ ਮਾਂ ਦੇ ਪੈਰੀਂ ਹੱਥ ਲਾ ਰਹੇ ਇਸ ਫੌਜੀ ਨੇ ਨਹੀਂ ਮੁੜਨਾ। ਇਹ ਤਾਂ ਮਰ-ਜਾਣਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਇਸ ਵੇਲੇ ਦੀ ਹੋਣੀ ਹੈ। ਏਸ ਪਲ ਇਸ ਫੌਜੀ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਅਪਣੇ ਘਰਦਿਆਂ ਦੇ ਪਿਆਰ ਦੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪਿਆਰ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਜੇ ਇਹਨੇ ਮੁੜ ਆਉਣਾ ਹੁੰਦਾ, ਤਾਂ ਇਹ ਤਸਵੀਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਣਨੀ। ਏਸੇ ਗੱਲੋਂ ਇਹ ਤਸਵੀਰ ਬੜੀ ਬੇਕਿਰਕ ਹੈ। ਮੌਤ ਕਿਤੇ ਖੜ੍ਹੀ ਹੱਸ ਰਹੀ ਹੈ, ਪਰ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਜੇ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਹੈ - ਇੱਕੋ ਵੇਲੇ ਕਿੰਨੀ ਅਮਰ ਤੇ ਕਿੰਨੀ ਨਾਸ਼ਵਾਨ।

ਇਸ ਫੌਜੀ ਦੀ ਮੌਤ ਕਿਸੇ ਲੇਖੇ ਨਹੀਂ ਲੱਗਣੀ। ਇਹਨੂੰ ਕਿਸੇ ਸ਼ਹੀਦ ਨਹੀਂ ਆਖਣਾ। ਇਹਦੀ ਕਿਤੇ ਕੋਈ ਯਾਦਗਾਰ ਨਹੀਂ ਬਣਨੀ। ਇਹ ਰਜਪੂਤੀ ਜਾਂ ਖਾਲਸਾਈ ਸ਼ਾਨ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਕੋਈ ਜੁਝਣ ਚੱਲਿਆ ਜੈ ਮਲ ਜਾਂ ਖਾਲਸਾ ਫੌਜ ਦਾ ਯੋਧਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਭਾੜੇ ਦਾ ਫੌਜੀ ਹੈ। ਫਰੰਗੀਆਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣੀ ਫੌਜ ਵਿਚ 1846 ਵਿਚ ਹੀ ਲੈ ਲਿਆ ਸੀ। ਸੰਨ 1853-54 ਦੌਰਾਨ ਸਿੱਖ ਫੌਜੀਆਂ ਨੇ ਗੰਗਾ ਘਾਟੀ ਵਿਚ ਸੰਥਾਲ ਦੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕੁਚਲੀ ਸੀ। ਸੰਨ 1860 ਵਿਚ 'ਲੂਧਿਆਰ' (ਲੁਧਿਆਣਾ) ਰਜਮੰਟ ਨੇ ਹਾਂਕਕਾਫ ਤੇ ਪੀਕਿੰਫ ਸਰ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਫੌਜੀ ਅੱਧੀ ਸਦੀ ਤਕ ਸਰਹੱਦੀ ਸੂਬੇ ਵਲ ਪਠਾਣਾਂ ਦੀਆਂ ਬਗ਼ਾਵਤਾਂ ਦਬਾਉਂਦੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਪਰਦੇਸਾਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਬੀਸੀਨੀਆ, ਮਲਾਇਆ, ਬਰਮਾ (1885), ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ, ਕੇਂਦਰੀ ਪੂਰਬੀ ਤੇ ਦੱਖਣੀ ਅਫਰੀਕਾ ਵਿਚ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਲਾਈਆਂ। ਦੋਹਵਾਂ ਆਲਮੀ ਜੰਗਾਂ ਵਿਚ 70 ਹਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਵਧ ਸਿੱਖ ਫੌਜੀ ਮਰੇ ਸਨ। ਇਸ ਤਸਵੀਰ ਦਾ ਫੌਜੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਰਨ ਵਾਲਿਆਂ 'ਚ ਸੀ। ਕਬੀਰ ਜੀ ਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਬਾਨ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ

ਨਾਲ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ। ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਕੀ ਤਲੀਗਿਆ ਜਾਣਾ, ਛੱਡ ਗਿਉਂ ਟੇਸ਼ਣ 'ਤੇ...। ਫ਼ਰੰਗੀ ਜਿਵੇਂ ਰੇਲ ਗੱਡੀ 'ਚ ਹੀ ਬੈਠ ਕੇ ਆਏ ਸਨ। ਲੋਕ ਤੇ ਬਾਲਮਨ ਵਿਚ ਰੇਲਗੱਡੀ ਦਾ ਕੋਈ ਅਨੋਖਾ ਮੁਕਾਮ ਹੈ। ਇਹ ਸੁਪਨਿਆਂ ਦੀ ਵਾਹਨ ਹੈ।

ਪਿਛਲੀ ਸਦੀ ਵਿਚ ਕਿਸੇ 'ਜਨਾਬ ਨੂਰ' ਨੇ ਕਾਗਜ਼ 'ਤੇ ਰੇਲਗੱਡੀ ਵਾਹੀ ਸੀ।

ਇਹ ਖਿੜੋਣੇ ਵਰਗੀ ਗੱਡੀ ਕਿਤੇ ਜਾਣੀ ਨਹੀਂ। ਤਕਰੀਬਨ ਹਰ ਭਾਰਤੀ ਫਿਲਮ ਵਿਚ ਰੇਲਗੱਡੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ; ਖਾਸਕਰ ਬੰਗਾਲੀ ਫਿਲਮਾਂ ਵਿਚ। ਇਹ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰ ਨਾਲ, ਗੁਰਬਤ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਨਾਲ ਮੇਲਣ ਵਾਲੀ ਸੰਗਯਾ ਤੇ ਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਫੌਜੀਆਂ ਵਾਲੀ ਗੱਡੀ ਘਰ ਨੂੰ ਮੋਰਚੇ ਨਾਲ ਜੋੜਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਹਦੀ ਵਾਪਿਸੀ ਯਕੀਨੀ ਨਹੀਂ। ਇਹਦਾ ਸਫ਼ਰ ਇਕਤਰਫਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਸਾਲਾਂ ਨੂੰ 1947 ਵਿਚ ਇਸ ਗੱਡੀ ਨੇ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਇਕ ਹੋਰ ਸਫ਼ਰ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਓਦੋਂ ਇਸ ਟੇਸ਼ਣ 'ਤੇ ਕੋਈ ਤੌਰਨ ਵਾਲਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ; ਸਭਨਾਂ ਨੇ ਤੁਰ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਜਿਹਲਮ ਦਾ ਮੁੰਡਾ ਸਤੀਸ਼ ਗੁਜਰਾਲ ਬਣਾਏਗਾ।

ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵੰਡ ਤੇ ਦੋਹਵਾਂ ਜੰਗਾਂ 'ਚ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਫੌਜੀਆਂ ਦੀਆਂ ਮੌਤਾਂ ਇਸ ਸਦੀ ਦੇ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਦੁਖਾਂਤ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਟੁੱਟਣਾ ਜੰਗਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਡਾ ਦੁਖਾਂਤ ਹੈ; ਤਾਂਹੀਓਂ ਇਹਦਾ ਕੋਈ ਲੋਕਗੀਤ ਨਹੀਂ ਬਣਿਆ, ਸਿਰਫ ਦੋ-ਤਿੰਨ ਨਜ਼ਮਾਂ ਹੀ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਜੰਗਾਂ ਦਾ ਦੁੱਖ ਵੀ ਕਿਸੇ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ।

ਸਿਗਨਲ ਡਾਊਨ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਬੇਮੁੱਖ ਗਾਰਡ ਨੇ ਹਰੀ ਝੰਡੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਤੇ ਸੀਟੀ ਮਾਰਨ ਲਈ ਸਾਹ ਭਰਿਆ ਹੈ। ਜੇਲਾਂ ਤੇ ਹਸਪਤਾਲਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਰੇਲਗਾਰਡ ਵਰਗੇ ਬੰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਜੂਦ ਮੁਲਾਕਾਤੀਆਂ ਨੂੰ ਆਖਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ - ਹੁਣ ਬਸ ਵੀ ਕਰੋ। ਵੇਲਾ ਹੋ ਗਿਆ। - ਜੇ ਇਹ ਨਜ਼ਾਰਾ ਕਿਸੇ ਫਿਲਮ 'ਚ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਡਰਾਮੇ ਵਿਚ, ਤਾਂ ਪਿਛਵਾੜੇ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਸੰਗੀਤ ਵੱਜੇ? ਸਾਕਾ ਵਰਤਣ ਵੇਲੇ ਸਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਵੱਜਦੇ ਹੁੰਦੇ, ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਰਫ਼ੀ ਮੁਹੰਮਦ ਗੀਤ ਗਾਉਂਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇੰਜਣ ਨੇ ਹੁਣੇ ਚੀਕ ਮਾਰਨੀ ਹੈ। ਪਹੀਏ ਇਕ ਵਾਰੀ ਲੀਹ 'ਤੇ ਉੱਜ ਹੀ ਘੁੰਮ ਜਾਣਗੇ। ਦਿਲਾਂ ਦੀ ਧੜਕਣ ਖੁੰਝ ਜਾਏਗੀ। ਲੋਹੇ ਦੀਆਂ ਲੀਹਾਂ 'ਤੇ ਧੜਵੈਲ ਪਹੀਆਂ ਦੇ ਘਿਸਰਨ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਨਿਕਲੇਗੀ। ਖੜਕਦੇ ਡੱਬੇ ਹੁੜਕੇ ਮਾਰਨਗੇ। ਨਾ ਚੱਲਣ ਦੀ ਜਿਦ ਕਰਨਗੇ।

ਟੁੱਟ ਜਾਏਂ ਰੇਲਗੱਡੀਏ ਤੇਰਾ ਇੰਜਣ ਹੁਲਾਰੇ ਖਾਵੇ
ਰੋਕੇ ਨੀ ਕੁੜੀਓ ਮੇਰਾ ਢੋਲ ਲਾਮ ਨੂੰ ਜਾਵੇ

ਤਸਵੀਰ ਵਿਚ ਇਕੱਲੇ ਰਹਿ ਗਏ ਫੌਜੀਆਂ ਦੇ ਸਿਰਾਂ ਦੁਆਲੇ ਆਭਾਮੰਡਲ ਨਹੀਂ, ਇੰਜਣ ਦੀ ਭਾਫ਼ ਦੇ ਛੱਲੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਛੱਲਿਆਂ ਨੇ ਹਰ ਸ਼ਕਲ ਸੰਗਲੀ 'ਚ ਪੁਰੋਈ ਹੋਈ ਹੈ; ਦੁਮੇਲ ਵੀ। ਜਿਵੇਂ ਕੈਲੰਡਰ 'ਤੇ ਕਿਸੇ ਤਾਰੀਖ ਦੁਆਲੇ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਲਾਈਦੀ ਹੈ, ਇਵੇਂ ਤਸਵੀਰ ਵਿਚ ਟਾਈਮ ਤੇ ਸਪੇਸ ਨੂੰ ਸਿਮਰਤੀ ਨੇ ਬੰਨ੍ਹ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਸਿਮਰਤੀ ਦੀ ਇਹ ਕਾਰ ਕੋਈ ਵੀ ਨਹੀਂ ਉਲੰਘ ਸਕਦਾ।

ਮਰ ਰਹੇ ਬੰਦੇ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅੱਗੇ ਆਖਰੀ ਪਲਾਂ ਵਿਚ ਕੀ ਕੁਝ ਆਉਂਦਾ ਹੋਵੇਗਾ? ਯਮ ਇੰਜਣ 'ਤੇ ਸਵਾਰ ਹੋ ਕੇ ਇਸ ਫੌਜੀ ਨੂੰ ਲੈਣ ਆਏ ਹੋਣਗੇ। ਇਹਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨੇ ਕੀ ਕੁਝ ਦੇਖਿਆ ਹੋਏਗਾ - ਮਾਂ ਦੇ ਪੈਰ? ਪਿਉ ਦੀ ਬੱਗੀ ਕੰਬਦੀ ਦਾਹੜੀ? ਜਾਂ ਅਪਣੀ ਤੀਵੀਂ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਦੀ ਵਾਲੀ?

ਬੰਦਰਗਾਹਾਂ ਅਤੇ ਹਵਾਈ ਅੱਡਿਆਂ 'ਤੇ ਵੀ ਵਿਛੋੜੇ ਦਾ ਸਾਕਾ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ। ਬੰਦਰਗਾਹ ਵਿਚ ਗੱਡੀ ਦੀ ਲੀਹ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਪਾਣੀ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਹਵਾਈ ਅੱਡੇ ਵਿਚ ਲਹਿਰਾਂ ਤੇ ਲੀਹਾਂ ਖੜ੍ਹੇ ਰੁਖ਼ ਹੋ ਕੇ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਓਥੇ ਦੁਮੇਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਧਰਤੀ ਤੇ ਆਕਾਸ਼ ਮਿਲਦੇ ਨਹੀਂ ਕਦੇ ਵੀ, ਜਿਵੇਂ ਰੇਲ ਦੀਆਂ ਲੀਹਾਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀਆਂ।

ਵਿਛੋੜੇ ਵਿਚ ਮਿਲਾਪ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਟੱਬਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਜੀਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਇਦ ਅੱਜ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਪੋ ਵਿਚ ਕਿੰਨਾ ਪਿਆਰ ਹੈ; ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੀ ਕਿੰਨੀ ਲੋੜ ਹੈ, ਖਾਸਕਰ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਦੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਮਿਲਾਪ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ। ਅੱਜ ਵਿਛੜ ਕੇ ਸਾਰੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਹੋ ਜਾਣਗੇ।

■
ਨਿ। ਸਾਨੀ, ਨਵਯੁਗ. 1997 ਵਿੱਚੋਂ